

Publicēts:

«Kriminālprocesa likumam - 10 Pagātnes mācības un nākotnes izaicinājumi» Prof. Dr. iur. Ārijas Meikališas zinātniskā redakcijā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2015, 170.-187.

Mg. iur.. Egons Rusanovs

zvērināts advokāts ZAB «Rusanovs & Partneri» vadītājs
Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorants

Patvaļas aizliegums kriminālprocesā

Rakstā autors centies skaidrot jēdzienus «patvaļa» un «patvaļas aizliegums» kriminālprocesā, to saturu un nozīmi. Autors pilnībā pievienojas uzskatam, ka «patvaļas aizliegums ir arī cieši saistīts ar personas tiesībām uz procesuālo taisnīgumu, kas moderno cilvēktiesību katalogā kā viena no materiālajām cilvēktiesībām tiesiskā valstī ir pašvērtība». Taču lasītāja uzmanība pievērsta apstāklim, ka spēkā esošais kriminālprocesa regulējums, kam būtu jāizslēdz jebkura patvaļas iespējamība kriminālprocesā (arī cilvēktiesību pārkāpumu veidā), ir gan acīmredzami pretrunīgs, gan arī nepietiekams šajā ziņā. Līdz ar to, autora ieskatā, nopietni būtu apsverams jautājums par to, kā reāli nodrošināt cilvēktiesību ievērošanu kriminālprocesā. Iespējams, viens no apsveramiem veidiem, kā to izdarīt, būtu reāla un efektīva tiesas kontroles institūta iedibināšana pirmstiesas kriminālprocesā.

The author has tried to explain the meaning of the concept «arbitrariness» and «prohibition of arbitrariness» in criminal proceedings. The author fully supports the opinion that «the prohibition of arbitrariness is closely linked to a person's right to procedural justice, which, being one among substantial human rights in the modern catalogue of human rights, is a value in itself in a judicial state». However, it is brought to the reader's attention that the valid criminal procedural regulation, which should exclude any possibility of arbitrariness in criminal proceedings (in the form of human rights violations), is obviously contradictory and also insufficient in this regard. Hence, the author considers that the issue of ensuring that human rights are, indeed, abided by in criminal proceedings, should be seriously considered. Perhaps one of the ways of doing it that would be worth considering - establishing a real and effective institute of judicial control in pre-trial criminal proceedings.

Ievads

Šajā rakstā autors negrasās iztirzāt patvaļas metafiziskos (vai abstraktus filozofiskos) cēloņus, meklējot tos cilvēciskajā dabā un vājībās. Raksta autors vēlētos palikt vienīgi racionāli definējamu patvaļas apzīmējumu un tās aizlieguma ietvaru meklējumos, kas, iespējams, arī palīdzētu attiecīgos secinājumus pielietot praktiski. Līdz ar to ar patvaļas aizliegumu šajā rakstā tiek saprasts no demokrātiskas un tiesiskas valsts pamatnormas atvasināts vispārējs tiesību princips. Protams, šī raksta autoram ir zināms, ka Kriminālprocesa likuma¹ (turpmāk – KPL) 2. nodaļā («Kriminālprocesa

¹ Kriminālprocesa likums: LR likums. Latvijas vēstnesis, Nr. 74 (3232), 2005. gada 11. maijs. Likums stājas spēkā 2005. gada 1. oktobrī. Tekstā izmantota redakcija, kāda ir spēkā uz raksta tapšanas brīdi (2015. gada

pamatprincipi») nav atsevišķi noteikts «patvaļas aizlieguma princips». Taču vienlaikus jāatzīst, ka šāds likuma «robs» drīzāk ir skaidrojams ar jebkuras patvaļas aizlieguma absolūti neapstrīdamo pašsaprotamību. Turklāt nav nekādu šaubu, ka, neskatoties uz KPL 2. panta («Kriminālprocesa tiesību avoti») nepilnību, vispārējie tiesību principi (arī tie, kuri nav pozitīvizēti likumā²) ir kriminālprocesa tiesību avots.³

Demokrātiskā un tiesiskā valstī kriminālprocesa mērķis nav apsūdzētā vainas pierādīšana (kā klasiskajā inkvizīcijas modeļa kriminālprocesā), bet gan objektīvu secinājumu izdarīšana par vainu, sodu vai citiem krimināltiesiskiem līdzekļiem.⁴ Tādējādi arī patiesības noskaidrošana par katru cenu nevar būt kriminālprocesa princips un pašmērķis.⁵ Vienlaikus notiekošajā patiesības noskaidrošanas procesā ir risināmas daudzas situācijas, kas saistās ar dažādu procesuālu ierobežojumu noteikšanu personām (drošības līdzekļi, ierobežojumi attiecībā uz mantu utt.). Diemžēl, autora ieskatā, turklāt pilnīgi nepamatoti, pirmstiesas procesā procesa virzītāja rīcības brīvība ir nesamērīgi plaša. Protams, nevar nepieņemt administratīvo tiesību doktrīnā izteiktajai atziņai, ka

«[r]īcības brīvība ir viens no tiesību normas fleksibilizācijas instrumentiem, kuru piemērojot tiek panākts augstāks taisnīguma līmenis individuālajā gadījumā».⁶

Tomēr vienmēr likumsakarīgi būs arī jautāt: vai šī rīcības brīvība jeb, saucot lietas savos vārdos, - vara vienmēr tiek izmantota saprātīgi un vai personai ir efektīvi tiesiskās aizsardzības līdzekļi pret iespējamo procesa virzītāja vai citu kriminālprocesu veicošo amatpersonu patvaļu?

Par vārda «patvaļa» semantisko nozīmi

Pirms mēģinājuma sīkāk noskaidrot patvaļas jēdziena un secīgi tās aizlieguma apjoma saturu kriminālprocesā, no sākuma jāpārbauda būtu aplūkot paša izpētes objekta (kā lingvistiskas vienības) semantiskās⁷ īpatnības valodās, kam varētu būt netieša saistība arī ar Latvijas kriminālprocesa

maijs).

² Iljanova D. Vispārējo tiesību principu nozīme un piemērošana. Rīga: Ratio iuris, 2005, 39. lpp.

³ Sal. Meikališa Ā., Strada-Rozenberga K. Kriminālprocesa izpratne, mērķis un kriminālprocesa tiesību avoti. Grām.: Meikališa Ā., Strada-Rozenberga K. Kriminālprocess. Raksti 2005-2010. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2010, 37. lpp.

⁴ Meyer-Gossner, L., Schmitt, B. Strafprozessordnung. 56. neubearb. Aufl. Munchen: C.H. Beck, Bd. 6. Beck'sche Kurz-Kommentar, 2013, S. 1.

⁵ Sal. Meikališa Ā. Cilvēktiesību ievērošana, veicot izmeklēšanas darbības. Grām.: Meikališa Ā., Strada-Rozenberga K. Kriminālprocess. Raksti 2005-2010. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2010, 402. lpp.

⁶ Levits E. Ģenerālklausulas un iestādes (tiesas) rīcības brīvība (I). Likums un Tiesības, 2003, Nr. 6, 166-167. lpp.

⁷ Semantēma ['semantisks' + ... eme 'vienība'] - 1.lingv. vārda daļa, kurai piemīt patstāvīga leksiska nozīme un kura neveic nekādu gramatisku funkciju. 2. lingv. vārda sakne; semantisks - saistīts ar vārda nozīmi; semantiskaislauks - nozīmes (jēgas) apjoms, kas sadalās starp vairākiem vārdiem, turklāt dažādās valodās šie vārdi ir atšķirīgi. Semantisks - saistīts ar vārda nozīmi; semantiskais lauks - nozīmes (jēgas) apjoms, kas sadalās starp vairākiem vārdiem, turklāt dažādās valodās šie vārdi ir atšķirīgi. Pēc: Svešvārdu vārdnīca. J. Baldunčika red. 3. izd. Rīga: Jumava, 2007, 710. lpp.

pašreizējo leģislatīvo formu.

Ar vārdiem «patvaļa», «patvarība», «patvaļīgs» u.c. latviešu literārajā valodā saprot rīcību, izturēšanos

«tikai pēc paša uzskatiem, ieskatiem, iegribām, neievērojot citu cilvēku domas, gribu, [...] faktus, apstākļus», «likumus, morāles normas», kā arī – «pieņemtajām rīcības normām neatbilstošu valdonību», kā arī kaut ko tādu, «kam trūkst pamatojuma».⁸

Vairāk vai mazāk līdzīgi vārds patvaļa ([die] *Willkur*) tiek saprasts arī vācu valodā. Kā zināms, vācu valodā [der] *Wille* nozīmē - griba; [die] *Kur* nozīmē - izvēle. Gan latviešu, gan vācu valodā pašā vārdā «patvaļa» nepārprotami saskatāmas divas atsevišķas (un pie tam līdzīgas) semantēmas – 1. *paša* rīcības subjekta gribas (tātad brīvas no citas ietekmes) 2. *vaļa* (izvēle) kā ikvienam cilvēkam piemītošās *brīvās gribas* aspekts. Tātad ar «patvaļu» kā šādu brīvas gribas aktu (*Willkur akt*) arī tiek saprasta cilvēka uz *paša vaļu* jeb uz brīvu gribu balstīta rīcība (*auf Willkur beruhende Handlung*), kas pamatota vienīgi savos ieskatos un patikā, neievērojot likumu, morāli un citu cilvēku tiesības un intereses.⁹ Arī avotos krievu valodā «patvaļas» jēdziena izpratnē nav atrodamas būtiskas atšķirības (*произвол, [...] 1. Своеволие, самоволие. 2. Необоснованность, отсутствие логичности*).¹⁰

Franču valodā lietvārds *arbitraire* (patvaļa) aptver ne tikai

«darbību, kas balstās vienīgi uz brīvu gribu, neievērojot noteikumus» (*qui depend de la seule volonte libre arbitre*), *n'est pas lie par l'observation de regles'*),

bet arī virkni ar citiem gribas izpaudumiem saistītas darbības, piemēram, tādas, kas neatbilst realitātei un zinātnes prasībām, ir samākslotas, strīdīgas, atkarīgas no iekāres, raksturīgas absolūtismam, despotismam, diktatūrai, netaisnīgumam, tirānijai u.c.¹¹

Atzīmējams, ka vārda «patvaļa» un no tā citu atvasināto īpašības un apstākļu vārdu franču valodā (arī angļu valodā¹²) saknes izcelsme ir atrodama dažādos arī vienas un tās pašas saknes latīņu valodas vārdos - *arbitrator*, *arbitrarius*, *arbitrarius*, *arbitrator* u.c.¹³ Savukārt šos latīņu valodas vārdus kopā saista to saturā ietvertais kaut kāda juridiskas dabas strīdus objekta tiesiskā novērtējuma nepieciešamības konteksts jeb viss, kas tieši saistīts ar tā saucamo tiesiska strīda «arbitrālo neregulējuma metodi».¹⁴

⁸ Latviešu literārās valodas vārdnīca. Sast. Latvijas PSR Zinātņu akadēmija: Andreja Upīša Valodas un literatūras institūts. Rīga: Zinātne, 62. sēj. 1987, 531.-532. lpp.

⁹ Duden. Herausg. u. bearb. vom Wissensch. Rat und den Mitarb. der Dudenred. 2. Aufl. Mannheim: Wien: Zurich: Dudenverlag, 1989, S. 1742.

¹⁰ Толковый словарь русского языка. Сост. С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. 2 изд. Москва: Азъ, 1995, с. 601.

¹¹ La nouvelle Petit Robert: dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Paris: Le Robert, 1995, p. 113.

¹² angl val. arbitrariness – patvaļa.

¹³ Lewis Charlton T. A Latin dictionary. Oxford: Oxford University Press, 1984, p. 151.

¹⁴ Sal., piemēram, šī jēdziena lietojumu – Смирнов А. В. Модели уголовного процесса. Санкт-Петербург: Наука: Альфа, 2000, с. 10. А. Smirnovs norāda, ka trīspusēja arbitrāla metode ir sacīkstes tiesvedības pamats

Lai arī, kā norāda profesors Pauls Mincs (1868-1941), antīkajai Romai mūsdienu kriminālprocesuālie jēdzieni bija sveši un nebija nekādas būtiskas atšķirības starp justīciju un likumdošanu (sprieduma taisīšana bija arī konkrēta likuma pieņemšana)¹⁵, tomēr jebkurā gadījumā šādu lēmumu tapšana notika tieši arbitrālā ceļā, kad divu līdzvērtīgu pušu strīdu izšķīra kāds ārpus šī strīda esošs trešais - objektīva, neatkarīga tiesa (arbitrs). Vairākās nozīmēs šādas saknes vārdu lietojumu var sastapt dažādos avotos, kuri satur Romas oratoru runas. Piemēram, Cicerons (*Marcus Tullius Cicero*; 106.-43. g. p.m.ē.) savā slavenajā runā Roscija no Amērijas aizstāvībā (*M. Tulli Ciceronis Pro Sex. Roscio Amerino*¹⁶) vienā no tās fragmentiem norāda:

«[...] *ut utrumvis salvo officio se facere posse arbitrarentur* [...]» (jūs ticējāt, ka jūs varējāt savu pienākumu nevainojami pildīt, izdarot brīvu izvēli (apstiprinot vai noliedzot) / *dass sie ihren Pflichten unbeschadet freie Wahl (der Bejahung oder Verweigerung) zu haben glaubten* - vācu val.).¹⁷

Tādējādi, lai arī izdarāmais secinājums nešķiet pārāk oriģināls, tomēr jēdziena pamatnozīme nepārprotami ir saistīta ar novirzi no likuma, morāles, veselā saprāta, citu cilvēku tiesībām un interesēm utt., ko veic tāda ar varu apveltīta amatpersona, kurai uzticēta kādas lietas taisnīga izšķiršana (mūs interesējošā gadījumā – krimināltiesisko attiecību taisnīgs noregulējums).

Patvaļas kriminālprocesā izpratne un saturs

Kārdinājums padarīt personu par savas brīvas izrīcības objektu būtībā nozīmē dziļu necieņu pret cita cilvēku. Līdz ar to, autora ieskatā, vispirms kā aksioma būtu jāatzīst, ka jebkurai personai kriminālprocesā ir tiesības uz viņas cieņas nodrošināšanu. Minētais nozīmē, ka persona attiecībās ar valsti piedalās nevis kā valsts darbības objekts, bet gan kā līdztiesīgs subjekts, proti, persona nav padarāma par valsts patvaļīgas izrīcības objektu.¹⁸

Lai noskaidrotu šajā rakstā lietotā patvaļas jēdziena izpratni kriminālprocesā, autors intervēja Latvijā atzītus ekspertus, kuru ikdienas profesionālā darbība ir saistīta ar augsti kvalificētas juridiskās palīdzības sniegšanu personām, kuras vismaz subjektīvi uzskata, ka pret viņām notikusi patvaļīga rīcība kriminālprocesā. Visiem intervējamajiem tika uzdoti vieni un tie paši četri jautājumi: 1) kas ir patvaļa kriminālprocesā?; 2) kas ir tās cēloņi?; 3) kā to novērst?; 4) ko vispirms izdarītu, ja būtu apveltīts ar likumdevēja varu?

Šajā rakstā izmantots vien dažu aptaujāto viedoklis saīsinātā versijā, kas tomēr diezgan nepārprotami iezīmē vairāk vai mazāk līdzīgu situācijas novērtējumu. Neraugoties uz tā visnotaļ neglaimojošo

un tai šādā procesā piemīt dominējošā loma

¹⁵ Mintz P. Extraordinäre Strafjustiz. Riga: W.F. Häcker, 1918, 1.-16. lpp

¹⁶ Gottwein E. Cicero, Rede für Sextus Roscius: lateinisch / deutsch, 2012.

Pieejams: <http://www.gottwein.de/Lat/CicRed/s.rosc.01.php> [Skatīts 08.05.2015.]

¹⁷ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Москва: Русский язык, 1986, с. 71

¹⁸ Научно-практический комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. Под общей редакцией Председателя Верховного Суда РФ В. М. Лебедева. Научный редактор профессор В. П. Божьев. Москва: Юрайт, 2009, с. 67.

saturu (šī iemesla dēļ izteikumu autoru vārdi tiek anonimizēti, lai nekaitētu viņu turpmākajai profesionālajai darbībai), iespējams, būtu saprātīgi šajā viedoklī vismaz ieklausīties:

«[kriminālprocesu veicošās amatpersonas to] dara tāpēc, ka var tā darīt, tāpēc, ka piemīt vara un nebaidās no soda. Cēlonis – bezatbildība, stulbums. Risinājums – personiskā atbildība. Kritēriji – likumam jābūt konkrētam, jānosaka rīcības robežas. Jābūt imperatīvām normām, nevis alternatīvām. Nevis institūcijas atbildība, bet personiskā atbildība. Nav runas par tiesu amatpersonām. Runa ir tikai par izmeklēšanas institūcijām. Prokurors normāli strādā tālāk, lai arī persona nelikumīgi nosēdējusi 1,5 gadu cietumā. Tas ir nepieņemami»¹⁹;

«[patvaļa ir] rīcība, kas ir pretēja normu vai likuma jēgas prasībām. Cēlonis – likuma pārāk plaša interpretācija, likuma neizpratne. Strīds par likuma izpratni. Precīzi jādefinē normas, kas izslēdz dažādu interpretāciju»²⁰;

«patvaļa - procesuālās kārtības neievērošana, kas rakstīta likumā (aptver visus kriminālprocesa avotus). Patvaļas cēloņi: 1) nezināšana un nekompetence; 2) visatļautības sajūta. Var būt tīša (vai nu apzināti neievēro likumu, vai arī, ja pietiek viltības, tad izmanto «robus», pretēji likuma jēgai). Var būt arī netīša likumu neievērošana nezināšanas dēļ. Var novērst trīs veidos: 1) likumpiemērotāju tālākizglītība; 2) uzraudzība un kontroles funkcijas efektīva realizēšana; 3) izmeklēšanas tiesnešu funkciju paplašināšana, ļaujot iespēju pārsūdzēt jebkuru lēmumu un rīcību pirmstiesas procesā pēdējā instancē. [...] Prokuratūras institucionālā sadalīšana. Cilvēktiesības un demokrātija nav lēta «izklaide». Nebūtu pareizi ekonomēt uz pamattiesību garantēšanas rēķina. Galu galā var likvidēt desmit prokurora vietas un radīt desmit tiesas izmeklēšanas tiesnešu vietas»²¹;

«kā pirmo [patvaļas izpausmi] varētu norādīt personu, kurām ir tiesības veikt kriminālprocesu, rīcību, pārkāpjot tās normas, kuras Kriminālprocesa likumā jau ir noteiktas. [...] Kā citu patvaļas izpausmi varētu norādīt pašu Kriminālprocesa likumu. Pēc savas būtības Kriminālprocesa likums ir ar vienu no vissarežģītākajām struktūrām, un katrs neprecīzs sākums var izraisīt pretrunas un līdz ar to arī būt pretrunā pat pret Kriminālprocesa likumā nostiprinātajiem principiem»²²;

«[...] apzināta nepamatotu faktu izmantošana, objektivitātes trūkums personīgu vai citu iemeslu dēļ nolēmumu veikšanā, nesamērīgi un racionāli nepamatoti lēmumi u.c. apzināti procesuālo tiesību un tiesību principu pārkāpumi ir patvaļa»²³;

¹⁹ A. A. (uzvārda un vārda iniciāļi mainīti). Patvaļas cēloņi kriminālprocesā: Intervija. Autors. Rīga: 2013. gada novembris [nepublicēts materiāls].

²⁰ B. B. (uzvārda un vārda iniciāļi mainīti). Patvaļas cēloņi kriminālprocesā: Intervija. Autors. Rīga: 2013. gada novembris [nepublicēts materiāls].

²¹ C. C. (uzvārda un vārda iniciāļi mainīti). Patvaļas cēloņi kriminālprocesā: Intervija. Autors. Rīga: 2013. gada novembris. [nepublicēts materiāls].

²² D. D. (uzvārda un vārda iniciāļi mainīti). Patvaļas cēloņi kriminālprocesā: Intervija. Autors. Rīga: 2015. gada aprīlis. [nepublicēts materiāls].

²³ E. E. (uzvārda un vārda iniciāļi mainīti). Patvaļas cēloņi kriminālprocesā: Intervija. Autors. Rīga: 2015. gada

«ar patvaļu kriminālprocesā saprotama kriminālprocesu veicošas (īstenojošas) amatpersonas (konkrēti noteikto procesuālo tiesību piemērotāja) prettiesiska rīcība, neobjektīvi, neracionāli un juridiski nepamatoti izdarot kādu procesuālo darbību vai pieņemot kādu lēmumu, tādējādi pārkāpjot Kriminālprocesa likumā noteikto kārtību»²⁴.

Kā redzams, problēma nav izdomāta. Tā reāli pastāv. Turklāt aptaujātie eksperti visnotaļ dažādi definēja gan patvaļas cēloņus, gan tās jēdzienu, gan arī iespējamās risinājumus.

Nekādā gadījumā nepretendējot uz savu viedokļa neapstrīdamību, autora ieskatā, patvaļas izpausmes un tās cēloņus nosacīti varētu aplūkot arī kā vienu veselumu – kā tīšu (piemēram, kaut kādu savu šauri egoistisku, karjeristisku u.c. vairāk vai mazāk identificējamu iemeslu dēļ) vai «netīšu» (lai autoram prasīgais un juridiski izglītotais lasītājs piedod šādu likuma piemērotāja «maldīšanās» apzīmējumu!) tiesību normu nepareizu, izkropļotu, formālu (tādēļ nereti arī ārēji tehniski pareizu) tiesību normu piemērošanu pretēji citu personu likumiskajām interesēm un/vai tiesībām. Protams, ka šeit nav domātas jebkuras procesa virzītāju kļūdas, jo patvaļa ir nevis jebkurš kļūdainais tiesiskās situācijas vērtējums, bet gan tāds, kas izdarīts «rupji un arī objektīvi novērtējams kā patvaļīgs» (piemēram, «kabinētu justīcijas» izpratnē²⁵).

Svarīgi norādīt, ka

«patvaļas aizlieguma princips balstās uz idejām, kas nostiprinājās renesanses un apgaismības laikā [, kad] izmainījās priekšstats par attiecībām starp indivīdu un valsti».²⁶

Jau tolaik sāka veidoties uzskats, ka valsts rīcībai attiecībā pret indivīdu ir jābūt gan racionālai pašai, gan arī racionāli (saprātīgi) attaisnojama. No minētā izriet arī cita svarīga nostādne –

«[d]emokrātiskā un tiesiskā valstī indivīds nav valsts varas objekts, bet gan subjekts».²⁷

Tiesiskās un demokrātiskās valstīs, piemēram, Vācijā, atziņai, ka persona nav padarāma vienīgi par procesa objektu (*es sollverhindern, dass der Mensch zum blossen Objekt eines Verfahrens gemacht wird*²⁸ – vācu val.), tiek piešķirta ļoti svarīga nozīme.

Neraugoties uz patvaļas aizlieguma pašsaprotamību, tas kā princips ir arī pozitivizēts Administratīvā procesa likuma (turpmāk - APL) 9. pantā («Patvaļas aizlieguma princips»), nosakot, ka

aprīlis. [nepublicēts materiāls].

²⁴ F. F. (uzvārda un vārda iniciāļi mainīti). Patvaļas cēloņi kriminālprocesā: Intervija. Autors. Rīga: 2015. gada aprīlis. [nepublicēts materiāls]

²⁵ Sk. Volk K. Strafprozessrecht. München: Beck, 1999, S. 148.

²⁶ Bārdiņš G. 9. pants. Patvaļas aizlieguma princips. Grām.: Administratīvā procesa likuma komentāri. A un B daļa. Autoru kolektīvs. Dr.iur J. Briedes zin. red. Rīga: Tiesu nama aģentūra, 2013, 158. lpp

²⁷ Turpat, 159. lpp.

²⁸ Meyer-Gossner L., Schmitt B. Strafprozessordnung. 56. Neubearb. Aufl. München: C.H. Beck, Bd. 6. Beck'sche Kurz-Kommentar, 2013, S. 5.

«administratīvo aktu un tiesas nolēmumu var pamatot ar faktiem, kuri ir nepieciešami lēmuma pieņemšanai, un no tiem izrietošiem objektīviem un racionāliem juridiskiem apsvērumiem».

Patvaļas aizlieguma princips administratīvajā procesā

«aizliedz tādu valsts rīcību, kurai nav attaisnojuma [, kas izpaužas kā] acīmredzams likuma pārkāpums vai krasa sadursme ar taisnīgumu [, vai arī] tiesību piemērotājs izmanto izskatāmajai lietai «svešus» apsvērumus [, vai arī rīkojas] ārpus savas kompetences ietvariem [, pagērējot], lai valsts rīcības attaisnojums būtu saprātīgs [(būtu racionāls nolēmuma pamatojums), un lai] ikviens varētu pārliecināties par šā attaisnojuma esību».²⁹

Šī raksta autoram nevarētu būt nekādu iebildumu pret tamlīdzīga formulējuma lietošanu arī attiecībā uz kriminālprocesu.

Jādomā, ka nevajadzētu pat būt strīdam par to, ka ne tikai administratīvā procesa tiesībās, bet arī kriminālprocesuālajās tiesībās,

«lai pārliecinātos, vai tiesību piemērotājs nav rīkojies patvaļīgi, ir nepieciešams saprātīgs jeb **racionāls nolēmuma pamatojums** (oriģinālizcēlums)»³⁰.

Nerodas arī šaubas, ka uz jebkuru nolēmumu kriminālprocesā attiecināmas ne tikai prasības norādīt noskaidroto apstākļu būtību un atsauci uz likumu, bet pamatojumā jāatspoguļo gan tiesību normas un faktisko apstākļu subsumpcija, gan papildu apsvērumi (ja bez tiem nav iespējama minētā subsumpcija), obligāti pastāvēt loģiskai saiknei starp nolēmumā norādītajiem apsvērumiem, gan arī pamatojumā atspēkojot tiesiski nozīmīgos «pret» argumentus, kuri būtu noveduši pie citāda lietas iznākuma.³¹

Līdz ar to pamatoti par patvaļu kriminālprocesā var uzskatīt tādu procesa virzītāja vai kriminālprocesu veicošās amatpersonas (salīdzinoši administratīvajā procesā – iestādes) rīcību³², kurai vai nu nav saprātīga attaisnojuma, vai arī tai nav racionāls likumā balstīts pamatojums. Tātad aizliedzama būtu rīcība, «kurai nav attaisnojama» un kas var izpausties gan kā 1) acīmredzams likuma pārkāpums, gan kā 2) krasa sadursme ar taisnīgumu, gan arī tad, ja 3) tiesību piemērotājs izskatāmajai lietai izmanto «svešus» apsvērumus 4) vai arī rīkojas ārpus savas kompetences ietvariem,

²⁹ Bārdiņš G. 9. pants. Patvaļas aizlieguma princips. Grām.: Administratīvā procesa likuma komentāri. A un B daļa. Autoru kolektīvs. Dr.iur J. Briedes zin. red. Rīga: Tiesu nama aģentūra, 2013, 159. lpp

³⁰ Turpat, 161. lpp.

³¹ Turpat.

³² Ar to autors saprot ne tikai darbības, kuru attaisnojumam un pamatojumam vienmēr nav nepieciešama īpaša rakstveida lēmuma forma, piemēram, aizliegums izmeklēšanas darbības laikā aizstāvim vai personai, kurai ir tiesības uz aizstāvību, lietot mobilo tālruni, atteikšanās iepazīstināt aizstāvi ar viņa klienta iepriekš sniegtajām liecībām pirms izmeklēšanas darbības sākuma (ja aizstāvis tikko ir iestājies procesā), aizdomās turētā familiāra uzrunāšana ar «tu» (kad šāda arī pēc būtības patvaļa konkrēti jau var izpausties kā personas pašcieņas aizskārums) utt., bet arī procesuālus lēmumus, kad kādai rīcībai gluži pretēji ir nepieciešams šāds rakstveida attaisnojums un pamatojums.

personai ir jābūt iespējai pārlicināties par šī attaisnojuma esamību.³³

Šeit vietā gan atzīmēt, ka administratīvo procesu ar kriminālprocesu var salīdzināt visnotaļ nosacīti, vismaz – ar zināmām atrunām. Tas būtu jāievēro, salīdzinot arī patvaļas aizlieguma principa piemērošanu šajos procesos.

Vispirms administratīvais process ir tiesību aizsardzības process, ko persona izmanto pret viņa tiesības aizskarošo valsti, savukārt kriminālprocesā pilnīgi apgriezti ar īpašu piesardzību ir reglamentēts (precīzāk sakot, būtu jābūt reglamentētam) valsts realizētās iejaukšanās process šīs personas tiesībās.³⁴

Kā svarīgu īpatnību (šī raksta kontekstā) var minēt apstākli, ka Latvijas pirmstiesas kriminālprocesam ir izteikti inkvizitīvs raksturs³⁵, kas turklāt ietver sevī tādu ļoti svarīgu papildu faktoru kā izmeklēšanas noslēpums (sk. KPL 375. panta pirmā daļa). Aizbildinoties ar iespējamo «normālas kriminālprocesa norises traucēšanas risku» (tādējādi aizsedzoties ar taktiskiem apsvērumiem), procesa virzītāja konkrētas rīcības patiesais pamatojums nereti pilnīgi izpaliek.

Taču tādējādi būtībā var tikt attaisnota arī klaja patvaļa, attiecīgajos procesuālajos dokumentos (lēmumos, atbildēs uz pieteikumiem utt.) vienīgi formāli norādot, ka procesa virzītāja konkrētās rīcības izvērsts pamatojums, t.i., nosaucot konkrētus lietas apstākļus, varētu apdraudēt kriminālprocesa intereses gadījumā, ja citas procesā iesaistītās personas, uz kurām attiecas konkrētais procesuālais lēmums/rīcība, kura ietverta vienā vai otrā atbildē, tiktu par šiem apstākļiem informētas. Ievērojot uzraugošā prokurora būtību un funkcijas Latvijas kriminālprocesā, proti, viņa nenoliedzamo ieinteresētību procesa iznākumā, personas, kuras likumiskās tiesības un intereses ir aizskāris kāds patvaļas akts, iespējas efektīvi apstrīdēt šādu «pamatojumu» ir visnotaļ iluzoras.

Tas nevar neizraisīt iebildumus. Un tas liek arī vaicāt pēc mehānismiem, kas garantētu elementāras personas tiesības uz taisnīgu kriminālprocesa norisi. Tādēļ patvaļas aizliegums ir arī cieši saistīts ar personas tiesībām uz procesuālo taisnīgumu, kas moderno cilvēktiesību katalogā kā viena no materiālajām cilvēktiesībām tiesiskā valstī ir pašvērtība.³⁶

Diemžēl, autora ieskatā, Latvijas pirmstiesas kriminālprocesā minētās garantijas ir visnotaļ deklaratīvas. Izpratnē par kriminālprocesu nereti ir vērojama parādība, ka tūlītējā valsts reakcija uz

³³ Bārdiņš G. 9. pants. Patvaļas aizlieguma princips. Grām.: Administratīvā procesa likuma komentāri. A un B daļa. Autoru kolektīvs. Dr.iur J. Briedes zin. red. Rīga: Tiesu nama aģentūra, 2013, 159. lpp.

³⁴ Roxin C. Strafverfahrensrecht. 25. Auflage. München : Verlag C.H. Beck, 1998, S. 6.

³⁵ Sīkāk sk. Rusanovs E. Atbildes raksts Mārim Lejam – daži iebildumi par jautājumiem, kas skar tiesu kompetenci apsūdzības trūkumu novēršanā. Iesniegts «Jurista vārds» [pagaidām nepublicēts]; Rusanovs E. Atbildes raksts Mārim Lejam – daži iebildumi par jautājumiem, kas skar tiesu kompetenci apsūdzības trūkumu novēršanā (turpinājums). Iesniegts «Jurista vārds» [pagaidām nepublicēts].

³⁶ Levits E. Par administratīvā procesa vietu un funkcijām Latvijas tiesu sistēmā. Grām.: Administratīvā procesa likuma komentāri. A un B daļa. Autoru kolektīvs. Dr.iur J. Briedes zin. red. Rīga: Tiesu nama aģentūra, 2013, 35. lpp

krimināltiesību pārkāpumu vienlaicīgi uzreiz nozīmē arī pagaidām vienīgi eventuāli vainīgās personas, pret kuru šī kriminālprocesa procedūra ir tik tikko uzsākta, pārvēršanu (jeb pat tūlītēja «ceremoniāla degradēšana», nereti viņu ar mediju palīdzību personificējot par «pasauls ļaunumu»³⁷, citiem vārdiem, publiska dēmonizēšana) par kailu izmeklēšanas objektu ne tikai ar ierobežotām tiesībām, bet arī bez reālām iespējām pat īsti iebilst pret šādu jautājuma nostādni. Pēdējais izpaužas arī nepārprotamā un nesatricināmā visas pašreizējās pirmstiesas kriminālprocesa sistēmas vēstījumā: jebkuri procesa virzītāja (vai vismaz uzraugošā prokurora/amatā augstāka prokurora) lēmumi *a priori* ir pareizi.

Līdz ar to viss iepriekš iztirzāto jautājumu loks pilnīgi loģiski noved vēl pie diviem būtiskiem jautājumiem, proti, pie cilvēktiesību garantēšanas aspektiem pirmstiesas kriminālprocesā un mehānismiem, kas būtu efektīvi tiesiskās aizsardzības līdzekļi pret patvaļu.

Patvaļas aizliegums un cilvēktiesību garantēšana

Kriminālprocesā kā aksesorišķā palīgozarē attiecībā pret krimināltiesībām³⁸ būtiska ir valsts rīcības pakārtotība cilvēktiesībām. Ne velti, piemēram, Vācijas kriminālprocesuālo tiesību doktrīnas avotos kriminālprocesu salīdzina ar «praktiskajām konstitucionālajām tiesībām»³⁹.

Kriminālprocesa reformas gaitā Latvijā, autora ieskatā, tika piedāvāts visnotaļ pretrunīgs un nepilnīgs risinājums cilvēktiesību garantēšanas jautājumos kriminālprocesā. Atzīstot, ka

«vajadzīga tiesas kontrole pār cilvēktiesību ierobežojumiem»,

«tika [arī] piedāvāts ieviest jaunu institūtu - izmeklēšanas tiesnešus, tas ir, tiesnešus, kuri likumā noteiktajos gadījumos un kārtībā kontrolē cilvēktiesību ievērošanu kriminālprocesā»⁴⁰.

Saskaņā ar KPL 12. panta pirmo daļu valsts garantē kriminālprocesa veikšanu, ievērojot starptautiski atzītās cilvēktiesības un nepieļaujot neattaisnotu kriminālprocesuālo pienākumu izlikšanu vai nesamērīgu iejaukšanos personas dzīvē, turpat otrajā daļā apņēmoties cilvēktiesības ierobežot

«tikai tajos gadījumos, kad to prasa sabiedrības drošības apsvērumi, un tikai [KPL] noteiktajā kārtībā atbilstoši noziedzīgā nodarījuma raksturam un bīstamībai».

³⁷ Sal. Baratta A. Strafrechtsdogmatik un Kriminologie. Zur Vergangenheit un Zukunft des Modells einer gesamten Strafrechtswissenschaft. ZStW 92, 1980, S. 107 -142. Citēts pēc: Kunz K.L. Kriminologie. Bern, Stuttgart, Wien: Verl. Paul Haupt, 1994, S. 41-51.

³⁸ Levits E. Par administratīvā procesa vietu un funkcijām Latvijas tiesu sistēmā. Grām.: Administratīvā procesa likuma komentāri. A un B daļa. Autoru kolektīvs. Dr. iur. J. Briedeszin. red. Rīga: Tiesu nama aģentūra, 2013, 34. lpp.

³⁹ Strafprozessordnung. Beck'sche Kurz-Kommentare. Erl. von Dr. L. Meyer-Gofner und Dr. B. Schmitt. Band 6, 56., neubearb. Aufl. München: Verlag C.H. Beck, 2013, S.1.

⁴⁰ Kūtris G. Izmeklēšanas tiesneši: jauns institūts kriminālprocesā. Jurista vārds, Nr.2 (405), 2006. gada 10. janvāris. Pieejams : <http://www.juristavards.lv/?menu=doc&id=125389> [Skatīts 12.02.2015.]

Tā paša panta trešajā daļā norādīts to ierobežojumu uzskaitījums, kuri pieļaujami

«vienīgi ar izmeklēšanas tiesneša vai tiesas piekrišanu».

Tādējādi KPL tiesas kontrolei pakļautie «likumā noteiktie gadījumi» tika reducēti uz īpaši atrunātiem valsts veiktiem «cilvēktiesību ierobežošanas» gadījumiem. Savukārt pārējos gadījumos šim «garantijām» bija gluži vienkārši jānotic. Šajā sakarā rodas jautājums, kā reāli ir nodrošināma šāda vispārēja cilvēktiesību ievērošana kriminālprocesā, citiem vārdiem, kādā veidā valsts to patiešām garantē.

Turklāt acīmredzot šeit

«cilvēktiesības [arī] tiek saprastas to subjektīvajā nozīmē, [ar to saprotot] tiesības (iespēju un prerogatīvu kopums), kas dabiski piemīt ikvienam cilvēkam, izriet no cilvēka būtības, ir senākas un primāras attiecībā pret valsti un tās interesēm un kuras valstij ir pienākums ievērot ne tikai nosakot savas rīcības mērķus, bet arī izvēloties tās līdzekļus»⁴¹.

Tādējādi varētu pieņemt, ka valsts uzņemas gan pienākumu – gan ievērot cilvēktiesības, gan arī – atturēties no to neievērošanas. Autora ieskatā, negatīvais pienākums – atturēšanās no cilvēktiesību pārkāpšanas – cieši saistās ar «pavaļas aizliegumu». Secīgi var pieņemt, ka bez jebkādiem nosacījumiem valstij būtu arī jāsniedz garantijas, ka kriminālprocesā ir aizliegta jebkura patvaļa, ko tāpat varētu saprast gan kā pozitīvu pienākumu - pienācīgi to (patvaļas nepieļaušanu) nodrošināt, gan arī kā negatīvu pienākumu - atturēties no šādas patvaļīgas rīcības.

Līdz ar to, autora ieskatā, «cilvēktiesību garantēšana» un «patvaļas aizlieguma» jēdzienus kriminālprocesā nepieciešams skatīt to nemitīgā savstarpējā korelācijā⁴² un simbiozē⁴³ kā visu valsts pozitīvo un negatīvo pienākumu (uzņemto saistību) vienotu kopumu šajā jomā. Savukārt tas pietiekami saprātīgi ļauj secināt, ka jebkurš cilvēktiesību pārkāpums būtu dēvējams arī par valsts pieļautu patvaļu. Un otrādi - jebkura patvaļa gandrīz vienmēr būtu vienlaicīgi uzskatāma arī par cilvēktiesību pārkāpumu.

Minēto pienākumu izpildes garantijas gan vienmēr būs apgrūtinātas attiecīgi pilnvaroto amatpersonu nekontrolēti plašas rīcības brīvības apstākļos. Līdz ar to loģiski būtu vaicāt, kāda tad loma šajos procesos ir izmeklēšanas tiesnesim, kuram saskaņā ar KPL 40. pantu būtu jākontrolē cilvēktiesību ievērošana kriminālprocesos.

⁴¹ Latvijas Republikas Satversmes komentāri: VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Sag. autoru kolektīvs. Zin. vad. prof. R. Balodis. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 22. lpp.

⁴² Savstarpējais sakars un atbilstība. Pēc: Svešvārdu vārdnīca: vairāk nekā 16 000 citvalodu cilmes vārdu un terminoloģisku vārdkopu. J. Baldunčika red. 3. izd. Rīga: Jumava, 2007, 398. lpp.

⁴³ Ciešs kontakts, saikne, mijiedarbība, kam parasti ir abpusēji labvēlīgs, arī integrējošs raksturs. Pēc: Svešvārdu vārdnīca: vairāk nekā 16 000 citvalodu cilmes vārdu un terminoloģisku vārdkopu. J. Baldunčika red. 3. izd. Rīga: Jumava, 2007, 719. lpp.

Vispirms jānorāda, ka šie «likumā noteiktie gadījumi», kad izmeklēšanas tiesnesim vispār ir tiesības kontrolēt cilvēktiesību ievērošanu kriminālprocesos, KPL ir izraudzīti visnotaļ selektīvi. Šāda pieeja būtu attaisnojama vienīgi tādā gadījumā, ja tā tiek balstīta uz pieņēmumu, ka kriminālprocesā Latvijā «patvaļā» šī jēdziena plašākā nozīmē nenotiek (ir izslēgta), bet kompetenta tiesas institūcija izvērtē vienīgi gadījumus, kad ir nepieciešama valsts pieminētā iejaukšanās pamattiesību sfērā. Ja tā, tad likumā tas bija arī jānorāda.

Pārpratumi var rasties arī saistībā ar nekonsekvenci KPL terminoloģijā: «cilvēktiesību garantēšana» (KPL 12. panta nosaukums), «cilvēktiesību ievērošana kriminālprocesos» (KPL 40. pants), «neattaisnota iejaukšanās personas dzīvē» (KPL 1. pants), «neattaisnota kriminālprocesuālo pienākumu uzlikšana», «nesamērīga iejaukšanās personas dzīvē» (KPL 12. panta pirmā daļa), «cilvēktiesību ierobežošana, [ja to prasa] sabiedriskās drošības apsvērumi» (KPL 12. panta otrā daļa). Ja šim pretrunīgajam uzskaitījumam pievieno vēl jēdzienus

«kontrolē pār cilvēktiesību ierobežojumiem» un «cilvēktiesību ievērošanas kontrole»⁴⁴,

tad jāsecina, ka jau tikai dažu KPL pantu ietvaros vien «tiesas kontroles» objektam saturiski ir pilnīgi dažādi semantiskie lauki (nozīmes (jēgas) apjoms). Līdz ar to nevar gluži piekrist, ka

«Latvijas juristiem zināmā mērā [...] paveicies»⁴⁵.

Tādējādi praksē nemaz nevarēja izveidoties skaidrība par to, kāda, piemēram, ir atšķirība starp

«neattaisnotu iejaukšanos personas dzīvē» un «nesamērīgu iejaukšanos personas dzīvē» (sal. KPL 1. un 12. pantu).

Bet pats galvenais – kam šo apjomu vispār ir tiesības izvērtēt? Tie nav tikai teorētiski akadēmiskas dabas jautājumi. Tie ir jautājumi, uz kuriem jāatbild gandrīz katrā konkrētā kriminālprocesā.

Savukārt praksē pēc kriminālprocesa reformas tamlīdzīgu jutīgo KPL normu interpretācija tā arī izpalika un secīgi šāda jautājumu loka izvērtēšana (un apkopotas judikatūras veidošana) netika iedzīvināta. Taču pašplūsmā veidota prakse pamazām var iegūt tiesību avota nozīmi. Tā savukārt jau bija fundamentāla kļūda – paļauties uz pirmstiesas procesa virzītāju mērauklu par cilvēktiesībām un to ievērošanas vai neievērošanas apjomu. Turklāt tas objektīvi ir klajā pretrunā ar mūsdienu izpratni par procesuālo funkciju nodalīšanu.

Tas nozīmētu, ka patvaļas nepieļaušanai jeb cilvēktiesību ievērošanai (un arī kontrolei pār šo procesu) būtu ne tikai jānotiek ik brīdī jebkurā kriminālprocesa stadijā, bet tas būtu jādara neatkarīgi tiesu varas institūcijai. Likumdevējam acīmredzot būtu pienācis laiks domāt arī par to, kā

⁴⁴ Kūtris G. Izmeklēšanas tiesneši: jauns institūts kriminālprocesā. Jurista vārds, Nr.2 (405), 2006. gada 10. janvāris. Pieejams: <http://www.juristavards.lv/?menu=doc&id=125389> [skatīts 12.02.2015.]

⁴⁵ Rokasgrāmata kriminālprocesā tiesnešiem. G. Kūtra zin. red. Rīga: Tiesu nama aģentūra, 2010, 9. lpp.

reāli nodrošināt cilvēktiesību ievērošanu kriminālprocesos KPL 40. panta izpratnē.

Iespējamie aizsardzības mehānismi pret patvaļu Latvijas kriminālprocesā

Tātad kā viens no tiesiskās aizsardzības iespējamiem variantiem vispirms ir reāla un efektīva tiesas kontroles institūta iedibināšana pirmstiesas kriminālprocesā.⁴⁶ Turklāt šeit nav nekas no jauna jāizdomā. Šī funkcija būtu jāpilda tam, kam tā uzdota pildīšanai saskaņā ar jau spēkā esošo tiesisko regulējumu KPL 40. pantā – izmeklēšanas tiesnesim, atceļot pašreizējos (neloģiskos un pretrunā ar pašas normas jēgu?) ierobežojumus tikai «likumā noteiktajos gadījumos» (tātad pārējos gadījumos – nē?) vētīt cilvēktiesību ievērošanu kriminālprocesos. Diemžēl šie «likumā noteiktie gadījumi» ir acīm redzama parodija par šī institūta sākotnējo ieceri.

Arī KPL sākotnējās pamatkonceptijas autors, kādreizējais Latvijas Republikas ģenerālprokurors Jānis Skrastiņš viennozīmīgi paudis viedokli, ka

«[m]ēs ieviesām izmeklēšanas tiesnešu institūtu, lai viņi uzraudzītu cilvēktiesību ievērošanu, jo prokurori ir pārāk ieinteresēti procesa iznākumā. Taču tas nedarbojas».⁴⁷

Tādējādi autoram jāsecina, ka tiesas kontrole pār cilvēktiesību ievērošanu (lasi: patvaļas aizliegumu) kriminālprocesos tādā apjomā, kādā tā ir «atļauta» KPL, ir visnotaļ deklaratīva, formāla un neefektīva. Un pat tas, kas KPL ir «atļauts», netiek īstenots.

KPL tiesas kontrolei kriminālprocesā pakļauj tikai likumā īpaši atrunātus iespējamus «cilvēktiesību neievērošanas» («cilvēktiesību ierobežošanas») gadījumus. Ja tā, tad, sekojot loģikas likumiem, jāsecina, ka likums atzīst cilvēktiesību neievērošanu (cilvēktiesību ierobežošanu) gadījumos, ja likumā tos nav tieši paredzēts pakļaut tiesas kontrolei. Skaidrs, ka tāds nevarēja būt likumdevēja mērķis.

«Likumā noteiktie gadījumi» ne tikai neaptver visas iespējamās «cilvēktiesību neievērošanas» situācijas kriminālprocesā, bet arī šajos «likumā noteiktajos gadījumos» darbojas ļoti ierobežotā apjomā. Piemēram, personai, kurai ir tiesības uz aizstāvību, pašreiz praktiski nav iespējams pārsūdzēt nesamērīgus tiesības ierobežojošus ar brīvības atņemšanu nesaistītus drošības līdzekļus. Tāpat, piemēram, personai praktiski nav nekādu izredžu pārsūdzēt procesa virzītāju lēmumu – neatļaut izbraukt no valsts (ja personai piemērots drošības līdzeklis – aizliegums izbraukt no valsts). Nereti šādas atļaujas nedošana ir ar zināmas juridiskās tehnikas palīdzību sastādīta formāla dokumenta aizsegā realizēts procesa virzītāja klajš patvaļas akts, nereti – nolūkā sīki atriebties par personas vai viņa aizstāvja aktīvu procesuālo pozīciju; reizēm – vienkārši paštīksmināties par varu, kas ļauj kontrolēt situāciju.

⁴⁶ Sal. Rusanovs E. Latvijas kriminālprocesa doktrīnas avotu meklējumos. Jurista Vārds, 06.01.2015., Nr. 01 (853), 28.-35.lpp.

⁴⁷ Jānis Skrastiņš. Atmiņas par Arturu Liedi un Kriminālprocesa likuma projekta pamatkonceptiju. Autors. Rīga: 2014. gada 8 oktobris [nepublicēts materiāls].

Uzraugošā prokurora faktors šādās situācijās nav efektīvs tiesiskās aizsardzības līdzeklis (instruments) ne tikai tādēļ, ka vēlāk šajā pašā krimināllietā pēdējais pats personiski veiks kriminālvajāšanas un valsts apsūdzības uzturētāja funkciju un jau tādēļ vien tīri psiholoģiski nav spējīgs objektīvi izlemt sūdzību par izmeklētāja patvaļas aktu. Pēdējā kompetencē nemaz nav cilvēktiesību ievērošanas kontroles jautājumi. Turklāt praksē izmeklētāja un uzraugošā prokurora attiecības pavisam droši varētu salīdzināt ar rokas un cimda attiecībām. Vienlaikus jānorāda, ka formāla jeb mehāniska KPL likuma 40. panta darbības paplašināšana nez vai dotu gaidāmo efektu. Arbitrālā noregulējuma metodei pirmstiesas kriminālprocesā būtu jāietver sevī arī pirmatnējais noziedzīgā nodarījuma juridiskā sastāva izvērtējums kopsakarā ar procesuālo lēmumu pamatojuma faktiskajiem apstākļiem.

Proti, pašreiz «likumā noteiktajos gadījumos», izvērtējot svarīgus procesuālus jautājumus, piemēram, drošības līdzekļa – apcietinājuma – piemērošana (KPL 271.-272. pants) u.c., nepamatota šķiet izmeklēšanas tiesnešu faktiskā atteikšanās veikt vismaz pirmšķietamo juridisko subsumpciju, proti, vērtēt, vai personas, kuras cilvēktiesības ar konkrēto procesuālo lēmumu tiks ierobežotas, darbībās, ievērojot iegūtos pierādījumus, vispār ir noziedzīga nodarījuma pazīmes. Norobežošanās no lietas faktisko apstākļu izvērtēšanas, kļūdaini uzskatot, ka līdz ar to izmeklēšanas tiesnesim vienīgi jāvērtē, piemēram, tas, vai pastāv KPL norādītais formālais apcietināšanas pamats, autora ieskatā, ir maldīga prakse. Protams, ka izmeklēšanas tiesnesis nelemj jautājumu par personas vainīgumu, tomēr strikts atteikums vērtēt lietas faktiskos apstākļus nereti var sekmēt patvaļu, turklāt radot visnotaļ smagas sekas.

Autora ieskatā, uzskats, ka izmeklēšanas tiesnesim vienīgi jāvērtē tas, vai pastāv Kriminālprocesa likumā norādītais cilvēktiesību ierobežošanas formālais pamats, ir maldīgs. Ar minēto autors vēlas pateikt, ka izmeklēšanas tiesnesim, īstenojot cilvēka tiesību ierobežojumu kontroles funkciju pirmstiesas procesā, vienmēr tomēr būtu jāvērtē arī krimināllietas faktiskie apstākļi. Tajā skaitā izmeklēšanas tiesnesim būtu vismaz jāpārbauda procesa virzītāja sniegtā nodarījuma apraksta atbilstība Krimināllikumā paredzētā noziedzīga nodarījuma sastāva pazīmēm, kā arī jāizvērtē izvirzīto aizdomu pamatotība.

Taču ir arī pozitīvie piemēri. Tā, 2014. gada 3. oktobrī Valsts ieņēmumu dienesta Finanšu policijas pārvaldes vecākā izmeklētāja ierosināja Rīgas pilsētas Ziemeļu rajona tiesas izmeklēšanas tiesnesim piemērot G. G. drošības līdzekli - apcietinājumu. N eilgi pirms tam izmeklētāja pieņēma lēmumu par G. G. atzīšanu par aizdomās turēto pēc Krimināllikuma 218. panta otrās daļas (izvairīšanās no nodokļu un tiem pielīdzināto maksājumu nomaksas lielā apmērā). Vienlaikus izmeklētājas lēmums par G. G. atzīšanu par aizdomās turēto bija acīmredzami defektīvs (Kriminālprocesa likuma 398.¹ panta pirmās daļas prasībām neatbilstošs) - tajā pat nebija norādīts apmērs, kādā G. G. it kā izvairījies no nodokļu nomaksas. Rīgas pilsētas Ziemeļu rajona tiesas izmeklēšanas tiesnesis savā lēmumā pamatoti norādīja:

«Procesa virzītājam, nenorādot lēmumā par atzīšanu par aizdomās turēto kaut vai aptuveno konstatēto

apmēru, tiesnesim nav iespējams pārliecināties, vai G. G. izteiktās aizdomas ir pamatotas, proti, vai ir konstatējamas pirmšķietami pamatotas aizdomas, ka G. G. ir izdarījis tieši Krimināllikuma 218. panta otrajā daļā paredzēto noziedzīgo nodarījumu. Tādējādi secināms, ka nepastāv šobrīd apcietinājuma piemērošanas priekšnoteikums, jo pretējā gadījumā apcietinājuma piemērošana būtu uzskatāma par patvaļīgu.»⁴⁸.

Autora ieskatā, šāds izmeklēšanas tiesneša pienākums būtu jānostiprina likumā. Kamēr tas nav izdarīts, arī pašā kriminālprocesuālā noregulējuma problēmas rada gan pateicīgu augsni patvaļai kriminālprocesā, gan arī ir tās cēlonis vienlaicīgi.

Citiem vārdiem, tās ir sistēmiskas problēmas Latvijas kriminālprocesuālajās tiesībās. Nepretendējot uz uzskaitījuma pilnīgumu un oriģinalitāti, jo vairāk vai mazāks līdzīgs viedoklis pietiekami regulāri sastopams atzītu tiesību zinātnieku publikācijās⁴⁹, autors vēlētos izteikt vienīgi dažus vispārīnājumus par svarīgākajiem patvaļas cēloņiem, kas, pēc autora domām, būtu jāattiecina arī uz likumdevēja juridiskas dabas kļūdām.

Pirmkārt. Publisko tiesību principa - atļauts tikai tas, ka noteikts ar likuma normu⁵⁰ – pareizas piemērošanas seku klaja ignorēšana kriminālprocesa likuma izstrādes noslēgumā, proti, pretēji sākotnējai pamatkonceptijai⁵¹ par iespējami sīkāku kriminālprocesa likuma detalizācijas pakāpi, it īpaši cilvēktiesību ierobežošanas jautājumos⁵², apzināti tika pieļauti neattaisnojami likuma «robi»⁵³ (tajā skaitā «tiesiski nenoregulētas, nepietiekami, neprecīzi regulētas praktiskās situācijas bez visaptveroša skata uz kriminālprocesa būtību»⁵⁴), kas uzskatāma par ļoti nopietnu sistēmisku kļūdu. Līdz ar to netika paredzētas un ar likuma normu atļautas daudzas loģiski pašsaprotamas kriminālprocesā iesaistīto personu tiesības, piemēram, saņemt lēmuma kopiju par aresta uzlikšanu

⁴⁸ Rīgas pilsētas Ziemeļu rajona tiesas 2014. gada 3. oktobra lēmums (lietvedības Nr. KPL32-3428-14/1).

⁴⁹ Sk., piemēram, Strada-Rozenberga K. Kriminālprocess teorijā un praksē – ieguvumi un zaudējumi. Grām.: Meikališa Ā., Strada-Rozenberga K. Kriminālprocess. Raksti. 2005-2010. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2010, 22. lpp.

⁵⁰ Sal. Neimanis J. Publisko tiesību būtība. Ievads tiesībās. Rīga: zv.adv. JNeimanis, 2004, 115.lpp

⁵¹ Skrastiņš J. Par mūsdienīgu kriminālprocesu Latvijā. Jurista Vārds, 13.03.2001., Nr. 7 (200); Skrastiņš J. Par mūsdienīgu kriminālprocesu Latvijā. Jurista Vārds, 20.03.2001., Nr. 8 (201); Skrastiņš J. Par mūsdienīgu kriminālprocesu Latvijā. Jurista vārds, 27.03.2001., Nr. 9 (202)

⁵² Sk. Skrastiņš J. Par mūsdienīgu kriminālprocesu Latvijā. Jurista Vārds, 13.03.2001., Nr. 7 (200); Skrastiņš J. Par mūsdienīgu kriminālprocesu Latvijā. Jurista Vārds, 27.03.2001., Nr. 9 (202)

⁵³ Labucka I. [Latvijas Republikas Saeimas Juridiskās komisijas apakškomisijas darbam ar Kriminālprocesa likumu priekšsēdētāja no 2003. gada 20. jūnijam līdz 2004. gada 5. februārim]. Izteikums 2003. gada 1. decembra Latvijas Republikas Saeimas Juridiskās komisijas apakškomisijas darbam ar Kriminālprocesa likumu sēdē. No: Personiskais arhīvs: Latvijas Republikas Saeimas Juridiskās komisijas apakškomisijas darbam ar Kriminālprocesa likumu 01.12.2003, 11.02.2004, 22.12.2004. darba sēžu audioieraksti. Rīga: [nepublicēts materiāls] Pavadvēst. I. Čepāne, 2010. gada 1. decembris, Nr. 9/3-3-n/7-2010, 1 CD. No: Rusanovs E. Latvijas kriminālprocesa doktrīnas avotu meklējumos. Jurista Vārds, 06.01.2015., Nr. 01 (853), 31.-32. lpp.

⁵⁴ Strada-Rozenberga K. Kriminālprocess teorijā un praksē – ieguvumi un zaudējumi. Grām.: Meikališa Ā., Strada-Rozenberga K. Kriminālprocess. Raksti. 2005-2010. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2010, 22. lpp

mantai, iespējas pašai personai un/vai viņas aizstāvim/pārstāvim/juridiskās palīdzības sniedzējam iepazīties ar šīs pašas personas iepriekš sniegtajām liecībām (it īpaši, ja aizstāvis/pārstāvis/juridiskās palīdzības sniedzējs kriminālprocesā iestājies vēlāk), arī saņemt šīs pašas personas nopratināšanas (vai citas izmeklēšanas darbības ar viņas piedalīšanos) protokola kopiju utt.

Otrkārt. Faktiski saglabājot lēno, smagnējo un neefektīvo padomisko pirmstiesas kriminālprocesa inkvizitīvo modeli, kriminālprocesa reformas gaitā bija nepieciešams ieviest efektīvu un nevis formālu cilvēktiesību kontroles mehānismu, proti, tieši ar arbitrālā noregulējuma metodi nodrošinot tiesisku risinājumu visos gadījumos, kad iespējami noticis tiesību aizskārums (patvaļas akts). Vismaz gadījumos, kad procesuālie lēmumi tiek taisīti, pamatojoties uz faktisko apstākļu novērtējumu, ir jābūt iespējai tos pārsūdzēt neatkarīgai tiesu varas institūcijai. No tā secīgi izriet arī nākamā atziņa.

Treškārt. Sistēmiska kļūda KPL un/vai tiesu praksē ir arī tā, ka izmeklēšanas tiesnesis zināmās tiesiskās situācijās nevērtē noziedzīgā nodarījuma faktisko sastāvu vēl pirmstiesas kriminālprocesa stadijā.

Secinājumi

1. «Patvaļas aizliegums kriminālprocesā» kā jēdziens sevī ietver ļoti apjomīgu (un no mūsdienu skatījuma absolūti nepieņemamu) parādību kompleksu kriminālajā tiesvedībā (gan krimināltiesību, gan arī kriminālprocesuālo tiesību jomā).
2. Jebkuras patvaļas aizliegums ir pašsaprotams, un tādēļ nav nepieciešamība to papildus izcelt kā atsevišķu tiesību principu.
3. Latvijas kriminālprocesa reformas gaitā, autora ieskatā, tika pieļautas sistēmiskas kļūdas, kas nenovērša iespējamus patvaļas cēloņus.
4. Viens no iespējamiem risinājumiem ir reāla un efektīva tiesas kontroles institūta iedibināšana pirmstiesas kriminālprocesā. Šī funkcija būtu jāpilda tam, kam tā jau uzdota pildīšanai saskaņā ar spēkā esošo tiesisko noregulējumu KPL 40. pantā - izmeklēšanas tiesnesim, atceļot pašreizējos ierobežojumus tikai «likumā noteiktajos gadījumos» vērtīt cilvēktiesību ievērošanu kriminālprocesos. Turklāt izmeklēšanas tiesnesim vienmēr būtu jāvērtē arī krimināllietas faktiskie apstākļi, tajā skaitā pārbaudot izvirzīto aizdomu pamatotību.